

BOHUMIL
TRNKA

**ROZBOR NYNĚJŠÍ
SPISOVNÉ ANGLIČTINY**

KAROLINUM

Rozbor nynější spisovné angličtiny

prof. PhDr. Bohumil Trnka

K vydání připravil a rejstřík sestavil prof. PhDr. Jan Čermák, CSc.
Předmluvu napsala prof. PhDr. Libuše Dušková, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
Redakce Alena Jirsová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První souborné vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2014
Text © Bohumil Trnka (heirs), 2014
Editor © Jan Čermák, 2014

ISBN 978-80-246-2434-1
ISBN 978-80-246-2457-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva ---- 7

DÍL I.

Rozbor fonologický ---- 11

DÍL II.

Morfologie slovních druhů (částí řeči) a tvoření slov ---- 65

DÍL III.

Syntaxe jména a jmenných tvarů slovesných ---- 195

Seznam zkratk a značek ---- 282

Rejstřík ---- 283

Předkládaný třídílný *Rozbor nynější spisovné angličtiny* čelného představitele Pražské jazykovědné školy Bohumila Trnky je závažný metodologický text této školy, který není širší odborné veřejnosti z vnějších důvodů znám a jemuž by bez této souborné reedice hrozil zánik. Jako jediné autorovo dílo celostně uskutečňuje jeho koncepci jazykového systému jakožto soustavy čtyř hierarchicky uspořádaných rovin (plánů v jeho terminologii). Výklad systematicky postupuje od nejnižší roviny fonologické k rovině morfologické a syntaktické, pouze nejvyšší plán – promluvový – schází. Knižně byl publikován jen Trnkův rozbor anglické fonologie: *A Phonological Analysis of Present-day Standard English, Příspěvky k dějinám řeči a literatury anglické* 5, 1935 (revidované vydání vyšlo v Tokiu, 1966, a jako 17. svazek *Alabama Linguistic and Philological Series*, Alabama University Press, 1968).

Trnkovo pojetí ostatních rovin je popsáno jen v jeho četných studiích a člancích, avšak ty pojednávají buď o jednotlivých jevech z těchto rovin, nebo o jeho koncepcích obecně. Ucelené zpracování jazykového systému jakožto celku konstituovaného dílčími podsystémy, jež *Rozbor nynější spisovné angličtiny* přináší, bylo doposud vydáno pouze jako třídílné skriptum určené pro studenty Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Přestože skriptum vyšlo v padesátých a šedesátých letech v několika reedicích (v Státním pedagogickém nakladatelství: *Rozbor nynější spisovné angličtiny* I. *Rozbor fonologický*, 1953, 1962, 1967; *Rozbor nynější spisovné angličtiny* II. *Morfologie slovních druhů (části řeči) a tvorění slov*, 1954, 1962, 1967; poslední vydání z r. 1972 vyšlo pod názvem *Mluvnice současné angličtiny* III. *Morfologie slovních druhů a částí řeči*, přičemž jak toto vydání, tak předchozí z r. 1967, jsou označena jako 3. vydání; a *Rozbor nynější spisovné angličtiny* III. *Syntaxe jména a jmenných tvarů slovesných*, 1956), dochovalo se jen v několika málo výtiscích.

Tato reedice předkládá *Rozbor nynější spisovné angličtiny* v původním znění. Zásahy do textu se převážně týkají jeho technické úpravy. Pouze ojediněle byly provedeny minimální zásahy věcného rázu v případech, kde se jazykový stav od doby původního vydání velmi výrazně změnil. Reedice též zachovává systém fonetické transkripce ve smyslu ‚broad transcription‘, a to nejen z důvodu technických, ale též proto, že tento systém transkripce, založený na fonemické struktuře slova, je v souladu s Trnkovým pojetím fonologie a vztahu mezi fonologií a fonetikou. S odstupem času a navzdory svému názvu tak může *Rozbor nynější spisovné angličtiny* posloužit i jako cenný zdroj poučení o podobě a vývojovém stavu angličtiny přibližně v polovině minulého století.

Bohumil Trnka (1895–1984) se narodil 3. června 1895 v Kletečné u Humpolce. Studoval v Praze na žižkovském klasickém gymnáziu, vysokoškolská studia absolvoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v oborech anglistika a bohemistika. S touto fakultou je spojena celá jeho akademická dráha. Již v r. 1925 byl jmenován docentem a v r. 1930 profesorem anglického jazyka a starší anglické literatury. V průběhu více než půl století svého působení na Univerzitě Karlově vychoval několik generací anglistů i obecných lingvistů.

Trnka byl nejstarší žák Viléma Mathesia a Mathesiův nejbližší spolupracovník a následovník v jeho nejdůležitějších funkcích. Byl spoluzakladatelem Pražského lingvistického kroužku, jehož byl Mathesius předsedou od jeho založení (1926) až do své smrti (1945). Trnka v Kroužku působil po celou dobu jeho trvání až do jeho rozpuštění počátkem padesátých let jako jednatel. Zánik Kroužku však neznamenal konec jeho vědeckých snah: Trnka je přenesl do Kruhu moderních filologů, jehož byl dlouholetým předsedou. Kromě toho v rámci Kruhu založil a až do své smrti vedl Odbornou skupinu pro funkční jazykozpyt, na jejíž půdě neoficiálně pokračovaly přednášky a diskuse jako dříve na zasedáních Pražského lingvistického kroužku. Opět z Trnkovy iniciativy a za jeho autorské účasti Odborná skupina pro funkční jazykozpyt krátce po svém založení (1956) významně vstoupila do historie Pražské jazykovědné školy kolektivním vypracováním tezí pražského strukturalismu, prvně publikovaných v rámci diskuse o strukturalismu v časopise *Voprosy jazykoznanija* (1957), o rok později anglicky ('Prague Structural Linguistics', *Philologica Pragensia*, 1958) a později v dalších přetiscích. Díky činnosti v obou seskupeních Trnka tak dokázal s bývalými členy Kroužku a mladšími spolupracovníky a žáky prakticky bez přestávky pokračovat v rozvíjení tradic a učení pražského funkčního strukturalismu.

Podobně byl Trnka souputovníkem a pokračovatelem Mathesiovým na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Stejně jako Mathesius přednášel jazyk a starší anglickou literaturu, a byl tak posledním filologem pražské anglistiky.

Hlavní okruhy vědeckých zájmů Bohumila Trnky zahrnovaly synchronní a historickou fonologii, obecnou lingvistiku, lingvistickou metodologii a teorii, morfologii a syntax, sémantiku, a středověkou a renesanční literaturu. Jeho zájem o fonologii souvisel s jeho působením v Pražském lingvistickém kroužku, v jehož vědeckých snahách fonologie zaujímal zejména z počátku centrální místo. Trnkův fonologický rozbor, založený na pojetí fonému jako svazku distinktivních rysů, byl první soustavně zpracovanou fonologií moderního jazyka. Předešel o čtyři roky Trubeckého nástin fonologie *Grundzüge der Phonologie*, vydaný v r. 1939 jako sedmý svazek *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. Trnkovy studie z historické fonologie se týkají především fonologického vývoje anglických spirant, fonologického vývoje germánského vokalismus, germánských explosiv, Vernerova zákona v nové angličtině a zejména Velkého posouvání samohlásek v pozdně střední a raně nové angličtině (k výkladu tohoto složitého a doposud nedokonale pochopeného jevu Trnka záhy přispěl originální teorií, jež je kabinetní ukázkou funkčně-strukturního přístupu v lingvistické diachronii).

V poválečné době Trnka věnoval značnou pozornost též vyšším rovinám, morfologii a syntaxi (ve studiích *Morfologické protiklady* 1958, *Principles of Morphological Analysis* 1961, *On the Morphological Classification of Words* 1962, *On the Morphological Level of a Language* 1980, *Conversion in English* 1969, *Autonomous and Syntagma-*

tic Words 1960, 1962, On Word Order in Structural Linguistics 1968 aj.). Syntaktickou tematikou se zabýval již jeho habilitační spis *Syntaktická charakteristika řeči anglosaských památek básnických, Příspěvky k dějinám řeči a literatury anglické 2*, 1925, a monografie *On the Syntax of the English Verb from Caxton to Dryden, Travaux du Circle linguistique de Prague 3*, 1930. Obě tyto historicky a diachronně založené monografie sice prozrazují mladogramatická východiska, ale zároveň i výrazný metodický vliv Mathesiův. Trnka z nich vystupuje jako originální myslitel o jazyce, který se na svou dobu průkopnický zabývá syntaktickým plánem v celostním pojetí jazykového systému a s pevnou oporou v důvěrně poznaném autentickém jazykovém materiálu několika století.

Také první práce ze strukturní morfologie pochází z počátku třicátých let (Some Thoughts on Structural Morphology, 1932). Trnkovo pojetí morfologie se zakládá na morfologických exponentech a morfologických protikladech, které jsou exponenty vyjadřovány. Protiklad mezi morfologickým exponentem slova/tvaru fundujícího a slova/tvaru fundovaného určuje základní význam exponentu a úkolem morfologie je zjistit repertoár morfologických exponentů morfologických protikladů a popsat jejich základní morfologický význam (1958, 1961, 1962, 1980). Významové odstíny a kontextové významy patří podle Trnky do syntaxe, která má v jeho pojetí velmi široký rozsah. Zahrnuje nauku o významech slov podmíněných větným kontextem, nauku o významech morfologických protikladů ve větných kontextech, nauku o větných vztazích a nauku o spojování vět v souvětí. V syntaktické části *Rozboru* Trnka pojednává o významech morfologických protikladů substantiva, adjektiva a jmenných tvarů slovesných. Oba vyšší podsystémy, morfologie a syntax, sestávají z paradigmatických protikladů na ose vertikální a syntagmatických kontrastů na ose horizontální. Horizontální osa je konstituována čtyřmi základními vztahy: determinace vs. indeterminace, koordinace vs. subordinace, kompatibilita vs. inkompatibilita a integrace vs. kontrastovost.

Nejméně rozpracován zůstal v Trnkově díle nejvyšší plán nadsyntaktický (promluvový), který je pouze nastíněn v souvislosti s jeho pojetím jazykového systému. Stejně jako ostatní tři plány je vymezen na základě jednotek, které ho konstituují: základní jednotkou nadsyntaktického plánu je promluva, obdobně jako základní jednotkou fonologie je foném, morfologie slovo a syntaxe věta. Z nečetných formulací a exemplifikací týkajících se promluvového plánu vyplývá, že ho Trnka koncipoval velmi široce. Řadil do něho všechna jazyková fakta, která vznikají v důsledku strukturní organizace promluvového celku a která lze vysvětlit pouze ve vztahu k tomuto celku a situaci promluvy. Zahrnuje tak různé aspekty diskurzivní roviny včetně aktuálního členění větného, stylistiky i pragmatických aspektů, jako např. implikatury aj.

Základní vztah mezi rovinami jazykového systému spočívá v realizační funkci plánu nižšího vůči plánu bezprostředně nadřazenému. Jednotky vyšších plánů však nejsou pouhé sledy nižších jednotek, které je realizují, nýbrž vyšší jednotky lišící se od pouhých sledů prvků tím, že mají význam (slovní, gramatický, větný). Jediná jednotka, která nemá význam, nýbrž jen funkci lišit slova, je jednotka nejnižšího plánu, foném.

Otázkami slovního významu se Trnka zabýval v souvislosti s homonymií (O homonymií, její terapii a profylaxi, 1931), teorií vlastních jmen (1958) a vztahem mezi fonologickou formou a významem (Words, Semantemes and Sememes, 1967). Své obecné názory na fungování jazyka Bohumil Trnka vyložil v řadě statí týkajících se obecných otázek strukturalismu (strukturního jazykozpytu v jeho terminologii, 1943, 1957,

1958, 1984), diachronie a synchronie (1933), jazykového znaku (1961, 1964), vztahu jazykovědy a myšlenkové struktury doby (1948), základních funkcí přirozených jazyků (1981), jazyka jakožto výrazu (odrazu) národního charakteru (1985), jazykové analogie (1936, 1965), jazykových protikladů a kontrastů a jejich neutralizace (1938, 1958), vztahu homonymie a neutralizace (1974), jazykových cizostí (1942, 1964), autonomních a syntagmatických slov (1960) a stylu (1941). Obecná jazykověda prostupuje všechny jeho práce, z nichž lze vyvodit konsistentní, ucelenou teorii jazyka a jeho vnitřních i vnějších vztahů a zákonitostí. Výjimkou není pro řadu svých cenných obecně lingvistických postřehů ani Trnkův *Rozbor*. V kontextu počátků svého vzniku byla Trnkova teorie jazyka příkladem toho, jak vědecky objektivizovat jazykovědu, obhájit autonomii jejích metod a vymanit ji z područí atomismu mladogramatiků.

Široký rozsah Trnkových badatelských zájmů zahrnul i lingvistickou statistiku (1949, 1951, 1966, 1972). Zabýval se také praxí a teorií těsnopisu a již v dvacátých letech vypracoval vlastní těsnopisnou soustavu češtiny založenou na frekvenci českých fonémů.

Trnkovy literární zájmy byly zaměřeny především na literaturu staroanglickou (*Béowulf*, aliterace) a středoanglickou (Chaucer) a na renesanci (jeho skripta, zahrnující období od doby anglosaské do r. 1660, a výběry textů vyšly v několika vydáních). Zvláště se zabýval Shakespearovou filozofií a etikou (1955, 1965). I v těchto pracích ovšem Bohumil Trnka promlouvá především jako jazykově důvěrně poučený a lingvisticky hluboce vzdělaný filolog.

Stejně jako jeho učitel Vilém Mathesius nebyl Trnka jen teoretikem jazyka, ale i autorem praktických příruček (učebnic angličtiny pro střední školy a učebnic dánštiny, holandštiny, švédštiny a norštiny aj.)

Nejvýznamnější práce Bohumila Trnky vyšly souborně pod názvem *Selected Papers in Structural Linguistics. Contributions to English and General Linguistics written in the years 1928–1978* (v edici *Janua linguarum, Series Maior* 88, Mouton, Berlin – New York – Amsterdam 1982, 392 s.) s předmlouvou editora Viléma Frieda a doslovem Romana Jakobsona. Posmrtně pak vydal Jiří Nosek rukopisy z Trnkovy pozůstalosti jako *Kapitoly z funkční jazykovědy* (*Acta Universitatis Carolinae*, Univerzita Karlova, Praha 1990, 212 s.). Kromě těchto dvou svazků, fonologického rozboru a zde předkládaného souboru zahrnujícího fonologii, morfologii a syntax je vědecké dílo Bohumila Trnky roztroušeno v různých časopisech, sbornících a jiných tiscích domácích i zahraničních, často nedostupných. Úplná bibliografie jeho prací vycházela postupně při jeho životních jubileích (*Prague Studies in English* 11, *Acta Universitatis Carolinae – Philologica* 3, 1965; *Philologica Pragensia* 8, 1965; *Prague Studies in English* 14, *Acta Universitatis Carolinae – Philologica* 5, 1971; *Philologica Pragensia* 18, 1975; *Philologica Pragensia* 23, 1980; *Philologica Pragensia* 28, 1985).

Bohumil Trnka zemřel 14. února 1984 na následky úrazu při dopravní nehodě v době, kdy česká anglistika připravovala počtu k jeho devadesátinám. Ještě během své hospitalizace pracoval na své jubilejní přednášce pro Jazykovědné sdružení. Jejím dokončení však zabránil přidružený zápal plic, kterému podlehl.

Myšlenkový odkaz Bohumila Trnky však žije dále v pracích jeho žáků a pokračovatelů, čehož dokladem je i tato reedice jeho *Rozboru*.

OBSAH

Úvod ---- 13

Rozdělení jazykového rozboru ---- 14

Poměr fonologie k fonetice. Dějiny bádání ---- 14

Fonémy a varianty ---- 16

Monofonémové hodnocení hláskových komplexů ---- 18

Dvoufonémové hodnocení hlásek ---- 19

Inventář anglických souhláskových fonémů ---- 20

Varianty anglických souhláskových fonémů ---- 21

Třídění anglických fonémů ---- 25

Přehled fonologického systému anglických souhlásek ---- 28

Samohlásky ---- 29

Protiklady i/j, u/w ---- 31

Realizace krátkých samohlásek ---- 32

Fonologický systém dlouhých samohlásek a dvojhlásek ---- 32

Realizace samohláskové délky ---- 35

Teorie slabičného řezu ---- 35

Protiklady dlouhých samohlásek a dvojhlásek ---- 36

Slabika ---- 37

Dynamický přízvuk ---- 39

Fonologické zhodnocení anglického přízvuku ---- 39

Umístění hlavního přízvuku ve slově ---- 41

Samohláskové protiklady v nepřízvučných slabikách ---- 46

Větná funkce anglického přízvuku ---- 48

Slabá slova ---- 49

Fonémová struktura slova ---- 49

Omezení v účasti fonémů na kombinacích (na styčném kontrastu) ---- 50

Omezení ve sledu fonémů ---- 51

Omezení v počtu styčných fonémů ---- 51

Omezení v pozici fonémů a fonémových shluků ---- 52

Fonologické cizosti ---- 54

Signalizační funkce a prostředky této funkce ---- 56

Kvantitativní fonologie ---- 57

Psaná a mluvená angličtina. Pravopis ---- 58

Působení psané řeči na mluvenou ---- 61

Výslovnost latinských slov v angličtině ---- 62

ÚVOD

Současný stav angličtiny je výsledkem dlouhého jazykového vývoje. Hned z počátku svých výkladů si tudíž musíme položit otázku, zdali rozbor nynější jazykové přítomnosti, ve kterém nepřihlížíme k předcházejícímu vývoji, je vědecky odůvodněn. Jazykozpyt 19. století tvrdil, že vědeckou hodnotu má pouze zkoumání jazykového vývoje a že rozbor současného jazyka a jeho srovnání s jinými jazyky je jen předběžnou přípravou k vlastní vědecké práci, jejímž předmětem může být podle názoru doby jen historické srovnávání.¹ Zájem o jazykové dějiny, živý zejména v německé lingvistice, vedl k založení srovnávacího evropského jazykozpytu a k prohloubení jazykového studia vůbec, ale tím, že se soustředil na zjišťování změn, kterými se prajazyk rozštěpil na jednotlivé jazyky, zúžil oblast jazykového bádání v podstatě na okruh bádání dialektického. Pojem jazykového systému a jazykové struktury, který vede k vědeckému srovnávání i jazyků geneticky nepříbuzných, byl jazykozpytu 19. století celkem neznámý a řeč se chápala především z hlediska individuálního mluvení a individuálních změn. První lingvista, který vypracoval teorii o jazyku jako systému významových prostředků, byl Ferdinand de Saussure (1857–1913). V posmrtně vydaném *Cours de Linguistique Générale* rozlišoval tento ženevský srovnávací jazykozpytec jazykovou synchronii od diachronie a v synchronicky pojatém jazyku zdůraznil systém, ve kterém se drží jeho všechny živly, chápané dotud jako jednotliviny na systému nezávislé. Na jazykovou diachronii se díval jen jako na rušitele systému. Proti oddělení jazykové synchronie od diachronie, které bylo slabou stránkou Saussurovy teorie, zdůraznil teprve Pražský lingvistický kroužek (založený r. 1926), že jazyk nepřestává být ani ve svém historickém vývoji funkčním systémem a že je nutno i jeho změny pojímat ve vztahu k celé jeho struktuře. Mezi výsledky strukturálně historického a strukturálně statického rozboru nemohou tudíž být rozpory. Jediný rozdíl je v tom, že při synchronickém rozboru nepřihlížíme k časovému vymezení zjištěných jazykových zákonů a skutečností, kdežto při historickém zkoumání vymezujeme funkční zákonitosti časově a stanovíme jejich střídání v časové extenzi (např. v angličtině 8.–20. století). Teoretické smíře-

1 H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1. vyd. 1880.

ní obou metod neznamena ovšem, že nejsou mezi nimi rozdíly v praktickém postupu a možnostech zkoumání. Historický jazykozpytec musí diachronickou souvislost jazykové struktury rekonstruovat pro ta vývojová stadia, která nejsou doložena písemnými památkami, kdežto synchronický jazykozpytec pracuje s poměrně úplným materiálem i sluchu dostupným. Historické bádání setkává se tudíž s problémy, které nemá synchronická analýza, a dějiny jeho výstavby se také značně liší. Obojí zkoumání však se doplňuje k dosažení cíle, ke zjištění jazykových prostředků, jichž jazyk používá nebo v minulosti našemu bádání dostupné používal k intersubjektivnímu dorozumívání. Obojí zkoumání přispívá k odhalení strukturních zákonů, kterými se tyto prostředky řídily a řídí.

ROZDĚLENÍ JAZYKOVÉHO ROZBORU

Jazykový rozbor se dělí na 1. **fonologii** ('phonology', 'phonematics', 'phonemics'), 2. **morfolologii** ('morphology') a 3. **syntaxi**. Kritérium tohoto rozdělení jazykové skutečnosti na tři základní plány jsou jednotky, s nimiž operují v jazykovém systému. Základní jednotkou fonologického plánu je **foném** ('phoneme'), nejmenší kombinovatelná jednotka, kterou se realizuje slovo. Např. slovo *hand* je realizováno sledem (organizací) čtyř fonémů, z nichž každý se může vyskytovat v jiné kombinaci nebo pozici ve slovech (např. foném **h** ve spojení s **ɔ** ve slově *hot*, **n** na začátku ve slově *now* atd.). Fonémy nemají význam, nýbrž jen funkci rozlišovat se navzájem a tudíž i schopnost rozlišit slova. Základní jednotkou morfologie je **slovo**, které lze stručně definovat jako nejmenší přemístitelnou jednotku věty. Např. větu *Show me that book* realizují čtyři slova, z nichž každé lze k vytvoření jiných vět přemístit nebo kombinovat s jinými slovy. Slovo má význam a je proto něco jiného než sled fonémů, které je realizují. Je buď nedílné (např. *show, me, that, book*), nebo se skládá z několika významových částí, **morfémů** ('morphemes'), jako **hand - s, hand - y, hand - i - er, sub - way, intro - duce, hand - bill, hand - book**. Základní jednotkou syntaktického plánu je **věta** ('sentence'), nejmenší to jednotka, která vyjadřuje samostatný významový obsah. Není to jen pouhý sled slov, která ji realizují, nýbrž vyšší jednotka, jejíž analýzou nedojdeme ke slovům, nýbrž k větným vztahům. Základní jednotkou dalšího, čtvrtého plánu, který lze nazvat nadsyntaktickým, je **promluva** ('utterance'). Komplex *otec je nemocen* je věta; je-li pronesena jistým mluvčím za jisté konkrétní situace, stává se promluvou, rozložitelnou v téma (jímž podle situace může být podmět, přísudek nebo jiný člen věty) a jádro výpovědní (podle situace podmět, přísudek nebo jiný větný člen).

POMĚR FONOLOGIE K FONETICE. DĚJINY BÁDÁNÍ

Zvukovým rozbohem jazykovým se zabývá nejen fonologie, nýbrž i fonetika, a bude tedy nutno promluvit o jejich vzájemném poměru. Fonetika je věda o zvukové stránce řeči, jak je přístupná smyslům, hlavně zraku a sluchu. Původně se fonetické omezo-

vali na metodu přímého smyslového pozorování a teprve v 19. století počali používat různých přístrojů postupem doby zdokonalovaných. Za zakladatele experimentální fonetiky se uznává abbé Rousselot, z jehož pařížské laboratoře vyšel zakladatel české experimentální fonetiky Josef Chlumský (1871–1939), ale již před Rousselotem se konaly jednoduché pokusy a užívalo se jednoduchých pomůcek. Z přístrojů a pomůcek, s nimiž nyní (tj. v padesátých letech 20. st.) experimentální fonetika pracuje, je možno uvést umělé patro, kimograf, který zaznamenává sílu, trvání, barvu a tónovou výšku hlásek, fonograf nebo gramofon, reprodukující zvuk pomocí válečku, resp. desky, oscilograf nebo méně přesný kimograf, a zvukový film, který lze kombinovat s fotografováním mluvidel v jejich činnosti pomocí Roentgenových paprsků objevených r. 1895. Starší poslechová metoda, kterou zastával ve Francii Paul Passy (1859–1940), v Anglii jeho žák Daniel Jones a u nás A. Frinta, rovněž žák Passyho, nepozbývá však své ceny a přináší důležité výsledky. Ze starých anglických fonetiků vynikl v 17. století John Wallis (1616–1703), oxfordský matematik a jeden ze zakladatelů Královské společnosti (*The Royal Society*), a v 18. století mimo jiné John Kirkby, autor *A New English Grammar* (1746), a William Tiffin (1695–1751). Oba přesně rozlišili psanou řeč od řeči mluvené. Zakladateli novodobé vědecké fonetiky byli Alexander John Ellis (1814–1890) a Alexander Melville Bell (1819–1905), autor zvláštního fonetického písma *Romaic* ('Visible Speech'). Hlavní cíle anglické fonetiky byly praktického rázu, ale právě tím se přiblížila k funkční fonetice, fonologii. Tak Henry Sweet (1845–1912), největší anglický fonetik a lingvista, vypracoval podle námětů Ellisových a Bellových fonetickou transkripci, přijatou za podklad obecně nyní užívané transkripce Mezinárodní fonetické společnosti (založené Passym r. 1886 a vydávající časopis *Le maître phonétique*). Daniel Jones je autorem známých příruček, zejména *An Outline of English Phonetics*² a výslovnostního slovníku *An English Pronouncing Dictionary*,³ jehož americký protějšek je *A Pronouncing Dictionary of American English*⁴ J. S. Kenyona a T. A. Knotta. Za předchůdce funkční fonetiky lze považovat dánského žáka Sweetova O. Jespersena. Funkční fonetice se blíží i tzv. fonometrie, založená dvěma německými badateli, náhodnými jmenovci, E. Zwirnerem a E. Zwirnerem. Úkolem fonometrie není registrování individuálních rozdílů výslovnosti, jimiž se zabývá experimentální fonetika, nýbrž zjištění výslovnostní normy, kterou se jednotliví mluvčí snaží zachovávat. Oba badatelé zkoumali tudíž fonografické zápisy textu mluveného několika mluvčími a redukcí výslovnostních variant se snažili zjistit výslovnostní normu. Tuto normu nesmíme zaměňovat s fonologickými protiklady. Je to jakási norma fonetické realizace fonetických protikladů, jak se jeví v aktuálních promluvách většího počtu jednotlivců.

Fonologie se liší od fonetiky tím, že vnáší do zkoumání fonačního materiálu jazykově hodnotící, funkční moment a zjišťuje jeho funkce z hlediska celého jazykového systému. Pro fonetika je např. české i anglické **ŋ** stejná hláska, která se artikuluje stejným způsobem, kdežto pro fonologa je mezi anglickým a českým **ŋ** zásadní roz-

2 1918, 8. vyd. 1956; 15. vyd. 1997.

3 1917; 11. vyd. 1956 pod názvem *Everyman's English Pronouncing Dictionary*.

4 Springfield, Mass. 1944.

díl. Fonetika je důležitou disciplínou i pro fonologa, ale nemá – na rozdíl od fonologie – úkoly jen jazykové. Fonologie náleží zcela do jazykozpytu a tím se liší jak od fonetiky, tak od psychologie řeči, která pojednává o duševních podmínkách jazykových útvarů. Psychologických termínů užíval sice polský lingvista Jan Baudouin de Courtenay, který již v 80. letech 19. století došel k rozlišení fonémů od hlásek, ale psychologický nános – jakýsi pozůstatek karteziánského dualismu v tehdejší jazykozpytu – lze v jeho pojednáních poměrně snadno oddělit od jazykozpytného jádra. Název foném jako pojmenování hláskové představy vytvořil jeho žák Kruszewski. Dále pokročil Ferdinand de Saussure, který ve smyslu nových filosofických proudů zbavil lingvistiku pout psychologie a zdůraznil rozlišující funkci fonémů. Jazyk jako systém funkčních a výrazových prostředků chápal i český anglista a jazykozpytec Vilém Mathesius (1882–1945), zakladatel Pražského lingvistického kroužku (1926), ale jako systematickou nauku vybudoval fonologii vídeňský slavista N. S. Trubeckoj (1890–1938), jehož *Grundzüge der Phonologie* (7. svazek sbírky *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, 1939) jsou základním úvodem do tohoto studia. K funkčnímu pojetí fonetiky dospěl i chicagský lingvista Edward Sapir. Pokládá jazykozpyt za součást národopisu, zabýval se jazykem v úzké souvislosti s psychologíí a společenskými řády jazykového kolektivu a svou naukou o „hláskových vzorech“ (‘sound patterns’), vlastních každému jazyku, došel nezávisle na jiných badatelích k pojmu fonému. Funkční hledisko k jazykovému rozboru zaujal i Leonard Bloomfield, z něhož – za nepochybného vlivu evropského jazykozpytu – vychází několik amerických škol strukturální lingvistiky. Z jiných jazykozpytců, kteří podnětně přispěli k rozvoji fonologického bádání, nutno uvést A. Martineta, N. van Wijka, A. W. de Groota, A. Sommerfelta, B. Havránka, D. Jonese, A. J. B. N. Reichlinga a mnohé jiné. Termínů moderní logiky, která od počátku tohoto století (20. st.) ovlivnila filosofické myšlení doby, užívá ve svých jazykozpytných pracích kodaňský lingvista Louis Hjelmslev, zakladatel Kodaňského lingvistického kroužku.

První díl tohoto díla pojednává z hlediska Pražské školy o fonologii dnešní spisovné angličtiny. Poučení o orgánech řeči a o tvoření hlásek, jejichž znalost se předpokládá, nalezne čtenář ve skriptech prof. Josefa Vachka a dr. Jana Firbase (*Zvukový rozbor současné angličtiny*, 2. vyd. 1955), dr. Jiřího Noska (*Základy mluvnice moderní angličtiny*, 1960), jakož v četných dílech našich i cizích fonetiků.

FONÉMY A VARIANTY

Jak bylo uvedeno, fonémy jsou nejmenší kombinovatelné jednotky slova, schopné rozlišit jedno slovo od druhého. V každém jazykovém systému je fonémů daleko méně než hlásek, a proto je nutno si ujasnit kritéria, podle kterých zjišťujeme inventář fonémů daného jazyka. Fonémy zjišťujeme především tím, že izolujeme hlásky slova a zkoumáme pomocí substituce, zda jsou nositeli významového rozlišení, nebo nikoli. Např. slova *case*, *face*, *lace*, *pace*, *mace* jsou od sebe rozlišena hláskami **k**, **f**, **l**, **p**, **m**, neboť

nahradíme-li hlásku **k** ve slově *case* hláskou **f**, dostaneme jiné slovo (*face*) a podobně nahradíme-li **p** ve slově *pace* hláskou **l**, vznikne nové slovo *lace* atd. Fakt protikladu ('opposition') je neklamným kritériem distinktivní funkce hlásky, a naopak fakt, že změna dvou hlásek v témže postavení ve slově nepůsobí změnu v jeho intelektuálním významu, je neklamným svědectvím toho, že tyto dvě hlásky jsou stylistické varianty jednoho a téhož fonému ('stylistic variants'). Stylistické varianty mohou charakterizovat jisté skupiny jazykového kolektivu nebo mohou být ryze individuální a tudíž v jazykovém systému fakultativní.

Soustavnou změnou hlásek v témže postavení zjistíme většinu anglických fonémů, ale ne všechny. Substitute by stačila ke zjištění celého inventáře fonémů jen v těch jazycích, v nichž by se např. souhláskové fonémy vyskytovaly jen v téže pozici, např. jen na počátku slova. V angličtině a vůbec ve všech jazycích, ve kterých se souhláskové fonémy vyskytují v různých postaveních, je potřeba fonémy v těchto pozicích ztotožňovat. V angličtině musíme např. ztotožnit souhlásku **p** ve slovech *piece, poet, palace* s **p** ve slovech *supper, copper, lip, leap* jako jediný foném, ačkoliv jde o dvě foneticky různé hlásky. Před přízvuchou samohláskou (nepředchází-li **s**) je **p** aspirováno, ve všech ostatních postaveních ve slově neaspirováno. Obojí **p** ztotožňujeme jako jediný foném na základě jeho relevantních vlastností: 1. labiálnosti (proti **t, k**), 2. explozivnosti (proti **f**), 3. neznělosti (proti **b**) a 4. orálnosti (proti **m**). Souhrn těchto vlastností je stejný u každého **p**, ať již aspirovaného nebo neaspirovaného. Aspirace je v angličtině vůbec rys irelevantní, ježto záleží mechanicky na pozici souhlásek ve slově. Obě hlásky, aspirované i neaspirované **p**, jsou v angličtině poziční čili kombinatorické varianty ('positional variants', 'allophones') fonému **p**.

V uvedeném příkladu se obě varianty fonému různí přítomností nebo nepřítomností aspirace. Některé varianty fonému se však liší tím, že u jedné varianty irelevantní rys je jiný než u varianty druhé. Tak hlásky **n** a **ŋ** v češtině jsou poziční varianty fonému **N**, ježto se vyskytují v exkluzivních postaveních – **ŋ** před **k** a **g**, všude jinde **n** – a mají společný úhrn relevantních vlastností, nazálnost, nelabiálnost a nepalatálnost. Irelevantní rys poziční varianty **ŋ** je artikulační místo na zadním patře, irelevantní rys varianty **n** je opět artikulační místo na zadní stěně horních zubů. V angličtině obě hlásky **n** i **ŋ** jsou fonémy, ježto stojí v protikladovém postavení, např. [sin] ('sin') : [siŋ] ('sing').

Posiční varianty lze třídit na hlavní a vedlejší. Hlavní varianta je ta, která se vyskytuje v největším počtu pozic ve slově, ostatní varianty fonému jsou vedlejší. Hlavní varianta fonému **n** v češtině je dentální **n**, ježto se vyskytuje ve všech pozicích kromě pozice před **k** a **g**, varianta **ŋ** je vedlejší. Podobně v angličtině hlavní varianty fonémů **p, t, k** jsou hlásky neaspirované, ježto se objevují ve větším počtu než hlásky aspirované.

Mnohdy bývá poziční varianta fonému jen fakultativní. V angličtině je možno např. vyslovovat slovo *comfort, comfy* s labiodentálním **ŋ** místo bilabiálním.

O tom, které fonační rysy vcházejí do úhrnu relevantních rysů fonému a které jsou irelevantní nebo závislé na pozici ve slově, rozhoduje jazykový systém. V češtině zodpovědnost nazývá je rysem variačním, v angličtině relevantním. Podobně aspirace

neznělých explozív je v angličtině rysem variačním, irrelevantním, kdežto v staré řečtině, sanskrtu a některých indických jazycích **p** a **ph**, **t** a **th**, **k** a **kh** jsou odlišné fonémy, schopné rozlišit slova.

Z toho, co bylo uvedeno, plyne, že dvě hlásky, které nemají stejný úhrn relevantních vlastností, jsou dva různé fonémy. Jsou fonémy i v tom případě, že se nevyskytují v navzájem protikladových pozicích ve slově, takže v jazyce neexistují páry slov, která by se lišila záměnou jednoho fonému druhým. Jsou to případy zcela výjimečné. V angličtině jsou takovými fonémy souhlásky **h** a **ŋ**. Obě se vyskytují ve výlučných pozicích: **h** před přízvuknými samohláskami a před [ju:] (např. *heart, house, behave, huge, human, hew*), kdežto **ŋ** následuje po přízvukné nebo nepřízvukné samohlásce (*king, wrong, sunken, ringing, cunning*). Obě hlásky jsou nicméně dva různé fonémy, ježto nemají společné relevantní vlastnosti mimo tu, že jsou souhláskami. Jsou potenciálně schopné rozlišovat slova, ale této schopnosti není ve struktuře anglického slova využito.

MONOFONÉMOVÉ HODNOCENÍ HLÁSKOVÝCH KOMPLEXŮ

Kritérium protikladového postavení a kritérium ztotožnění úhrnem relevantních vlastností hlásek se doplňují a jejich pomocí můžeme zjistit většinu anglických fonémů. K určení celého inventáře anglických fonémů však nestačí. Jsou anglické afrikáty **tš** a **dž** zvláštní fonémy nebo jsou to kombinace dvou fonémů **t** - **š**, resp. **d** - **ž**? K odpovědi na tuto otázku potřebujeme kritérium, podle kterého bychom styčné fonémy ve slově od sebe delimitovali. Tímto kritériem je styčná kontrastovost fonémů. Přítomnost kontrastu mezi dvěma členy hláskového komplexu, např. **p** - **r**, **s** - **t**, **š** - **t**, **ž** - **d**, podmiňuje hodnocení tohoto komplexu jako dvou různých fonémů. Schází-li mezi oběma styčnými hláskami kontrast, jsou obě v daném systému jazykovém hodnoceny jako realizace jednoho fonému. Tak je tomu u anglického **tš** a **dž** ve slovech *church, catch, such, change, age*. O tom, který artikulační komplex je hodnocen jako monofoném a který jako sled dvou styčných fonémů, rozhoduje opět jazykový systém. V češtině **ts** je foném, v angličtině je sledem dvou fonémů (*howitzer, Hudson, participle* [pa:tsipl], *tse-tse*). Naopak **dž**, které je (mono)fonémem v angličtině, rozkládá se v češtině na dva fonémy **d** + **ž**, kdežto **dz** (např. ve slově *adze* „širočina“ ze sta. *adesa*) je v angličtině i češtině - na rozdíl od italštiny a staré řečtiny - hodnoceno jako sled dvou fonémů.

Fonémová nedělitelnost hláskového komplexu je realizována jistými artikulačními rysy, na které poukázal Josef Vachek ve svém pojednání o fonologickém výkladu dvojhlásek se zvláštním zřetelem k angličtině⁵ a které po Vachkovi zdůraznil Trubetzkoy ve svých *Grundzüge der Phonologie*. Podle Trubeckého

1. monofonémy se nikdy nerozdělují na dvě slabiky;

5 *Über die phonologische Interpretation der Diphthonge mit besonderer Berücksichtigung des Englischen*. 4. sv. Prague Studies in English, Praha 1933.

2. jedna artikulační složka hláskového komplexu hodnoceného jako monofoném přechází klouzavým pohybem do druhé (např. [ei] ve slovech *lay, maid*) nebo artikulační útvar se zvolna ruší (anglické **tš, dž**);
3. artikulační trvání celého komplexu nepřevyšuje trvání jediné hlásky (např. artikulace anglického **tš** trvá stejně dlouho jako artikulace **š**).

Tyto tři artikulační rysy zaručují však podle Trubeckého jen potenciální hodnocení hláskového komplexu jako jediného fonému. Nutné monofonémové hodnocení je podle jeho názoru zaručeno teprve dalšími třemi okolnostmi:

4. fonémy se musí vyskytovat i v pozicích, v nichž jsou v daném jazyce nepřípustné kombinace dvou nebo více fonémů;
5. monofonémy musí zapadat do systému fonologických protikladů v jazyce existujících (např. angl. **tš** a **dž** tvoří protikladový pár stejně jako **š** a **ž, s** a **z** atd.);
6. Složka fonetické realizace monofonémů se nemůže vykládat jako poziční varianta nějakého fonému daného jazykového systému. V angličtině např. první fonetická složka dvojhlasý [ei] nemůže být ztotožněna s žádnou jinou samohláskou. Rovněž **t** v anglickém **tš** je poněkud jiná hláska než **t** např. ve slově *tone, letter*. Naproti tomu v anglickém hláskovém komplexu [ɔi] (*boy, soil*), v němž není artikulační klouzání, je první hláska stejná jako [ɔ] ve slově *pot, on*, a je nutno jej tedy rozlišit na [ɔ + j].

Trubeckého pravidla⁶ jsou důležitá pro praktickou fonologickou diagnózu hláskových komplexů, ale základním kritériem, o které se tato pravidla fonetického i fonologického rázu opírají, je přítomnost nebo nedostatek kontrastu mezi složkami artikulačních útvarů.

DVOUFONÉMOVÉ HODNOCENÍ HLÁSEK

V předešlých odstavcích bylo pojednáno o hodnocení hláskových komplexů. Nyní se naskytá otázka, zda naopak jediná hláska nemůže vystupovat jako realizace dvou styčných fonémů. Takovéto případy skutečně jsou. Výslovnost kolísá totiž často tak, že místo dvou hlásek, které se v daném jazykovém systému hodnotí jako dva fonémy, vyslovujeme jen jednu hlásku, která se jinak v tomto jazyce nevyskytuje. Tato hláska zastupuje tudíž dva fonémy. V angličtině máme na tento jev několik zajímavých dokladů. Ve slovech jako *pencil, pupil, cotton, sudden* lze vyslovit v nepřízvučně slabice buď [el, en] nebo pouhé slabikotvorné **l, n**. Ježto se tyto slabikotvorné hlásky v angličtině jinak nevyskytují, musíme je hodnotit jako stylistickou realizaci dvou fonémů, **ə + l, ə + n**. Podobně **ç** (neznělé **j**, tzv. *ich-Laut* v němčině), které se vyskytuje

6 Grundzüge, s. 50n.

ve výslovnosti některých anglických mluvčích místo [hj] ve slovech *huge, human*, je stylistická varianta realizující dva fonémy. Fonémem by tato hláska byla, kdyby již v anglickém jazykovém systému neexistovala výslovnost [hj] nebo kdyby se neznělé **ç** vyskytovalo ještě v jiných případech než v těch, ve kterých se též vyslovuje [hj]. Podobně např. ve slově *issue* [iʃu:] **š** je foném, ačkoli se vyslovuje i [isju:], neboť **š** se vyskytuje i ve slovech *shade, usher, cash*, v nichž nemůžeme za ně vyslovovat [sj]. Rovněž anglické [ň, d', t'], které slyšíme v individuální výslovnosti místo [nj, dj, tj] (*new, Tuesday, due*), rozkládají se v jazykovém vědomí Angličanů na [n+j, t+j, d+j]. Dvoufonémově hodnotíme i anglické afrikáty **tr, dr**⁷ ve slovech *try, tree, trophy, matron, poultry, symmetry, actress, entrance, straight; dream, dry, hundred, dramatic, laundry, bedroom*, pokud existuje výslovnost starší. V americké angličtině se afrikáty **tr, dr** objevují jen ojediněle v individuální výslovnosti. – O dvoufonémovém hodnocení samohláskových komplexů [aiə, auə] viz níže.

INVENTÁŘ ANGLICKÝCH SOUHLÁSKOVÝCH FONÉMŮ

Pomocí uvedených tří kritérií lze zjistit úplný inventář fonémů anglického jazykového systému, jak samohláskových, tak souhláskových. Ježto o samohláskových fonémech bude pojednáno obšírně zvlášť, uvedu na tomto místě jen fonémy souhláskové: **p, b, f, v; t, d, θ, ð; tš, dž, š, ž; s, z; k, g, h; l, r; w, j; m, n, ŋ**. Celkem má spisovná angličtina 24 souhláskových fonémů; čeština jich má 23 (bez **f, g**).

Páry slov rozlišených jen jedním fonémem nazývají se minimální ('minimal pairs'). V angličtině je jich daleko více než v češtině a často tvoří dlouhé řetězce. Příklady:

- a) *Pea - be = bee - fee - tea - thee - she - see = sea - key - he - lee - we - ye - me.*
Pill - bill - fill - til = till - chill - gill - sill - kill - gill - hill - rill - will - mill - nil.
Pin - bin - fin - tin - din - thin - chin - gin - shin - sin - kin - win.
Pot - dot - jot - shot - sot - cot - got - hot - lot - rot - what - not - yacht.
Pine - bine - fine - vine - tine - thine - shine - sign - kine - line - wine - mine - nine.
- b) *Sip - sieve - sit - sis - sick - sill - sin - sing.*
Loop - loot - loose - lose - loom.
Carp - carve - cart - card - cars - calm.
Lope - lobe - loaf - load = lode - loath - loam - lone.
- c) *Leper - letter - leather - ledger - leisure - lesser.*
River - richer - rigger - ringer = wringer.
- d) *Spain - stain - slain - swain. Try - dry - cry. Lent - lend. Left - lent - lest.*

7 Viz. D. Jones, *An Outline of English Phonetics*, 8. vyd., s. 165-7.